

Az ókori járványoktól az új normálisig

Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig. Szerk.: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás. Pécs–Budapest, PTKE–Kronosz, 2021. 253.

A 2020 elején kitört koronavírus-járvány egyértelműen jelzi, hogy újra beléptünk a „járványok korába”. A „nyugati világ” számára a mostanéhoz hasonló helyzetek – köszönhetően többek között az orvostudomány vívmányainak, például a megfelelő terápiáknak és a hatékony vakcináknak – a 2010-es évek végére már múltbéli, megismételhetetlen fenyegetéseknek tűntek, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben számos olyan intő jel mutatkozott, amelyek előrevetítették egy hasonló pandémia kitörését; ilyen volt többek között a SARS (2002–2004) és a MERS (2012) megjelenése, vagy a 2009-es, a H1N1 vírus által okozott influenzapandémia. Míg azonban a mostanéhoz hasonló következményekkel egyetlen, a 21. században tapasztalt (világ)járvány sem járt, a korábban figyelmen kívül hagyott fenyegetés 2020 első hónapjaiban egyszerre emberek százmillióinak életét változtatta meg. Ez a tapasztalat gyors reakcióra készítette a humán és társadalomtudományok képviselőit is, és olyan, korábban nagyrészt elhanyagolt témákat és területeket helyezett hirtelen előtérbe, mint a járványtörténet, tágabban véve pedig az orvos- és tudománytörténet.¹ Ebbe a sorba illeszkedik a 2021 őszen a Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület és a Kronosz Kiadó gondozásában megjelent, Czeferner Dóra és Fedeles Tamás által szerkesztett *Dögvészkalauz* című kötet is, amely az ókori járványoktól egészen a Covid-19 kialakulásáig és (hosszútávú) tapasztalataiig jár körül különböző kérdéseket ismeretterjesztő jelleggel.

¹ A hazai kezdeményezések közül érdemes megemlíteni a *Rubicon Járványtörténelem* című számát (2020/5) és a szűkebben vett tudományos közegnek szóló, mélyebb társadalomtudományos összefüggések megvilágítására is törekvő tanulmányokat a *Sic Itur ad Astra* Biopolitika-számában (72. sz., 2020). Az ismeretterjesztésre nagyobb hangsúlyt fektető kezdeményezés volt továbbá a járvány első hulláma alatt az ELKH BTK Történettudomány Intézetében elindított sorozat (<https://tti.abtk.hu/jaranyok-a-tortenelemben> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 28.) vagy a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum *A járványok világa* című blogja (<https://semmelweismuseum.blog.hu> – Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.), és ide sorolhatjuk a Fónagy Zoltán által szerkesztett *Mindennapok története* című blog múltbéli járványokkal kapcsolatos írásait is (<https://mindennapoktortene.blog.hu/tags/jarvany> – Utolsó letöltés: 2021. szeptember 28.). A pandémia tapasztalatai alapján életre hívott konferenciák sorában pedig fontos megemlíteni a *Sic Itur ad Astra* Műhely 2020. október 1–2-án *Válságtörténetek: kihívások, tapasztalatok, új irányok* címmel megrendezett konferenciáját, illetve a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézetének *Crises of Care: Pandemic Culture, Biopolitics, and the Medical Humanities* címmel 2021. június 26–27-én megrendezett, történeti kérdésekre is reflektáló nemzetközi konferenciáját.

A járványokat és az azokra adott változatos hatalmi-orvosi-társadalmi reakciókat, illetve a betegségek kezelésének módjait kronologikus rendben tárgyaló kötet 12 tanulmányt tartalmaz, amelyek szerzőinek többsége a Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karának munkatársai közül kerül ki, kiegészülve más egyetemek és intézetek kutatóival. A kötetben szereplő, változatos színvonalú és mélységű, többé-kevésbé hasonló sémára épített szövegek egy-egy járvány eredetét, kialakulását, a betegség terjedését előmozdító faktorokat, a betegség tüneteit és gyógyítását, valamint a következményeket tárgyalják. Ez alól az egyetlen kivételt Czeferner Dóra tanulmánya jelenti, aki egy kevésbé direkt megközelítést alkalmazva tárgyalja a modern nővérképzés kezdeteit Florence Nightingale alakját előtérbe helyező tanulmányában, a kérdést nem csupán járvány- és orvostörténeti, de szélesebb társadalom- és nőtörténeti diskurzusok keresztmetszetében is láttatva.

A szűkebben vett járványtörténeti tanulmányok sorában Lindner Gyula *Egy túlélő feljegyzései* címmel, jól megválasztott fókuszokkal, filológiai, nyelvészeti, paleopatológiai és társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe véve tárgyalja Thuküdidész történetírói reflexióit az athéni járványról, amelyben többek között Periklész és fiai is elhunytak, Hippokratészt pedig menekülésre készítette a városból. Szintén egy ókori járványt vizsgál Grüll Tibor az olvasót a római császárkorba kalauzoló tanulmánya is, amely a kiterjedésének határait feszegető, „globalizálódó” Római Birodalmat a 2. század közepétől ért fenyegetések kontextusában tárgyalja egy – szintén azonosítatlan eredetű – járvány társadalmi következményeit. A járványért felelős kórokozó azonosításához – Lindner Gyulához hasonlóan – Grüll Tibor is a paleopatológiai és -antropológiai vizsgálatok eredményeihez fordul, és mindkét tanulmány sikeresen kerüli el a retrospektív diagnózisalkotás csapdáját, csupán egy körképet adva azokról a lehetséges betegségekről, amelyek a korábbi szakirodalomban előkerültek. Az athéni járvány esetében felmerül a bubópestis, a himlő, a lepra, az ebola, a kanyaró, az ergotizmus (anyarozsmérgezés), a lépfene és a tífusz mellett a régészeti feltárások és paleopatológiai vizsgálatok során kimutatott *Salmonella enterica* baktérium is, míg a római járvány esetében a feketehimlő, a kanyaró vagy a rózsahimlő valamelyike tűnik a legvalószínűbbnek.

A középkor kapcsán egyetlen, és talán a szűkebb szakmai diskurzusban és a szélesebb közönségnek szánt munkákban is leggyakrabban tárgyalt járvány, a pestis 14. századi megjelenésének és elterjedésének előzményei (változó klimatikus viszonyok, a mongol hódítás, hadviselés, kereskedelem), gyógy módjai és következményei (például a bűnbakkeresés és a zsidóellenes pogromok vagy a flagellások megjelenése) kerülnek elő Fedeles Tamás tanulmányában. A tanulmány a már jól ismert, a járvány terjedésének és következményeinek nemzetközi, különösen az itáliai, francia vagy német területek kapcsán előkerülő összefüggésein túl röviden arra is kitér, hogy a pestis milyen útvonalon juthatott el a Kárpát-medencébe, és így Magyarországra is.

A kora újkori járványokkal foglalkozó tanulmányok sorát Kanász Viktor a szifilisszel foglalkozó írással nyitja, amelyben a szerző a betegség kétes eredete mellett – amire mind ez idáig a paleoantropológiai vizsgálatok sem tudtak megnyugtató választ adni – a betegség elnevezése mögött rejlő konfliktusokra és a bűnbakképzés jelenségére hívja fel a figyelmet, ezek mellett pedig kitér többek között olyan mentalitástörténeti változásokra is, mint a betegséggel kapcsolatos sztereotípiák

elterjedése és a monogámia felértékelődése, valamint ezzel párhuzamosan a divat megváltozása (például a nyakig begombolt ruhák elterjedése). A történeti demográfia és statisztika szempontjait is beépítő tanulmányában Kruppa Tamás pedig a 16. századi pestisjárványok egy szűkebb fókuszú elemzését adja a hadviselés és a betegség terjedésének összefüggéseit vizsgálva, elsőként a 16. század közepi törökellenes harcok, majd a tizenöt éves háború ütközeteit és ezek járványterjedést előmozdító szerepét véve górcső alá.

Madarász Fanni tanulmánya, Fedeles Tamás írásához hasonlóan, szintén egy – többek között Daniel Defoe 1722-ben megjelent, *A londoni pestis* című retrospektív ál-beszámolója révén – jól ismert járványt, a közel egy évig tartó és nagyjából 100,000 életet követelő 1664-es nagy londoni pestisjárványt mutatja be, a betegség jellemzőinek és lefolyásának általános tárgyalásán túl többek között statisztikák (például a *Bills of Mortality*) és szemtanúk, például Samuel Pepys naplói segítségével. A járvány lefolyásának konkrét epidemiológiai sajátosságain kívül a szerző kitér a válságkezelést nehezítő bel- és külpolitikai körülményekre is (a restaurációt követő évek konfliktusai, például pénzhiány, a katolikus kérdésben tanúsított tolerancia vagy a II. angol-holland háború 1665 és 1667 között).

A 19. század vonatkozásában a kolera kerül előtérbe két, a nemzetközi és a magyar fejleményeket is bemutató tanulmányban. Bene Krisztián sajtóforráson és (orvosi) beszámolókon keresztül járja körül a betegséget kísérő jellegzetes tünet, a dehidratációtól elkékülő bőr miatt „kék félelem”-nek is nevezett kolera öt franciaországi hullámát, Löffler Erzsébet pedig a kolera 1831-es első magyarországi megjelenésének tapasztalatait dolgozza fel két vármegye, Heves és Külső-Szolnok példáján keresztül. A szűkebb regionális fókusz kiválasztásával a szerzőnek lehetősége nyílik a járványterjedés dinamikáját és az arra adott reakciókat alulnézetből is láttatni: Löffler Erzsébet nem csupán statisztikai adatokkal szolgál a járvány pusztításáról, hanem működés közben tudja megmutatni a hatósági járványkezelés és a gyógy módok alkalmazásának mikéntjét is például papok, lelkészek személyes beszámolóján keresztül.

A 20. század „legnagyobb tömeggyilkosa”-ként aposztrofált spanyolnáthajárvánnyal két tanulmány foglalkozik részletesen: Hornyák Árpád a pandémia 1918 őszen induló második hullámának magyarországi megjelenését és hatásait vizsgálja, tanulmánya második felében pedig kitér a vírus „utóéletére” is, azaz a járvány gyors terjedésének magyarozatára törekvő 20–21. századi kutatásokra. Ennek célja egyrészt a kórokozó rekonstruálása volt (amelyre végül 2005-ben került sor), másrészt pedig annak felderítése, hogy miként kerülhet el egy következő, hatásait tekintve a spanyolnátha-pandémiához hasonlítható világméretű járvány.

A spanyolnátha megjelenésének szűkebb, budapesti kontextusát vizsgálja Géra Eleonóra tanulmánya, amelyben a szerző (retrospektív) irodalmi és sajtóforrások segítségével mutatja be a járvány kibontakozását a fővárosban, kitérve a hatósági járványkezelés módjaira és konfliktusaira (például a rövid radikális zárlatot szorgalmazók és a járvány szabad terjedésének utat engedni kívánók között), az intézkedések hiányosságaira és a városvezetéssel szemben megfogalmazott kritikákra, ilyen volt többek között például a nagy társadalmi felháborodást is kiváltó, a betegség terjedésének fő okaként megnevezett tömegközlekedési eszközök túlszűfoltóságának megszüntetésére bevezetett rendszabályok elleni tiltakozás.

A kötet zárótanulmánya, amelynek szerzői a Pécsi Egyetemen működő Nemzeti Virologiai Laboratórium munkatársai, Jakab Ferenc, Kemenesi Gábor, Lanszki Zsófia és Papp Henrietta, a „járványok korának” kezdetére kalauzolja az olvasót. A tanulmány az aktuális járványhelyzet legfontosabb kérdéseit járja körül röviden, számba véve a pandémia kialakulásának okait és előzményeit (kitérnek például a 2002–2004-es SARS- és a 2012-es MERS-járványra és a zoonózis fogalmára), a járvány kirobbanásának történetét, az állatok megfertőződésének lehetőségét (például a társállatok megbetegedésének kockázatait vagy a dániai nyérctelepek jól ismert esetének epidemiológiai szerepét), a tudomány legújabb eredményeit (például az mRNS-vakcinák vagy a genomszekvenálás újdonságait), a terápiák bizonytalanságait és a saját kutatócsoportjuk feladatait (antivirális szerek tesztelése, a vírus genetikai állományának folyamatos vizsgálata, az alap kutatások irányítása, többek között a vakcinafejlesztési munkálatok elindítása) és a hazai járványelleni küzdelemben játszott meghatározó szerepét.

Az ismeretterjesztő kötet nagyon színes és sokféle kérdésfelvetést ösztönző tablát mutat részben a magyarországi járványtörténeti kutatásokról, részben pedig képet ad a nemzetközi tudományosság hazánkban még kevésbé ismert eredményeiről is, hiszen – ahogyan a szerkesztők erre az előszóban is felhívják a figyelmet – hasonló átfogó vállalkozásra még nem volt példa a magyar történettudományban. Mindezzel együtt azonban azt is érdemes hozzátenni, hogy a kötet felépítése és a szerkesztők által választott megközelítés nem feltétlenül segíti a befogadást. A kronologikus helyett a tematikus megközelítés segíthette volna a tanulmányokban foglalt ismeretek és kérdésfelvetések elmélyítését, a szerzők számára is fókuszáltabb megközelítést tett volna lehetővé, és egyúttal kiküszöbölhette volna a meglehetősen didaktikus, a gondolkodtatásra készítő problematizálás helyett a frontális tudásátadást előtérbe helyező, véleményem szerint kevésbé hatékony megközelítés hiányosságait is. A tematikus feldolgozás lehetőséget adhatt volna az egyes járványok többé-kevésbé hasonló sémára felépített tárgyalása mellett – vagy helyett – az egyes hatalmi-társadalmi-szaktudományos összefüggések tényleges elemzésére és kontextualizálására. Ilyen lehet például a Madarász Fanni tanulmányában megjelenő, csupán röviden említett szempont, amely a londoni szegénynegyed járványterjedésben játszott szerepére utal, nem tárgyalja azonban a szegénység és a (járványos) betegségek napjainkban is égető kérdésnek számító, a koronavírus-járvány által is élesen megvilágított korrelációját, de ilyen lehet például a Lindner Gyula tanulmányában használt anómia-fogalom is, amely felveti a járvány társadalomformáló hatását körüljáró vizsgálatok szükségességét, ám erre az írás csak nagyon vázlatosan tér ki. Mindezekkel együtt azonban a kötet fontos erénye és eredménye, hogy igényesen szerkesztett és illusztrált, jól áttekinthető formában vet fel olyan továbbgondolásra és mélyebb elemzésre érdemes problémákat, amelyek a következő években remélhetőleg visszhangra találnak a szűkebb szakmai diskurzuson belül is.

Kovács Janka